

Н. Д. ПАРАСИН
ВЕРХРАТСЬКИЙ ПРО КУЛЬТУРУ МОВЛЕННЯ

Розвиток мови — це «зростання змістового, семантичного фонду, який реєструє як кількісні, так і якісні зміни в фонді національної культури» (Мова в системі культурних цінностей // Мовознавство. — 1987.— № 5. — С. 8). У зв'язку з цим великої ваги набуває культура усного слова в її історичному вияві. У період самоутвердження української нації і становлення її літературної мови це питання привертало до себе увагу письменників, представників науки, державних діячів.

Цікавою є діяльність українського дослідника другої половини XIX ст. Івана Григоровича Верхратського (до речі, одного з дрогобицьких учителів І. Франка), який присвятив своє життя сумлінній праці на ниві рідної мови.

Проблеми культури мовлення були постійно в центрі наукових студій І. Верхратського. Про це свідчать мовні рецензії та консультації його у газеті «Денниця» (1880), праці «Одвѣтъ п. О. Партицькому на его замѣтку...» (1876), «Рецензія руского перекладу про «Дарвінізм» Е. Ферріера» (1904), «Замітки язикові» у газеті «Руслан» (1909) та ін., спрямовані в основному на практичне розв'язання окремих питань відбору народних мовних засобів до літературної системи. Але водночас формувалися теоретичні принципи вченого про культуру мовлення як науку (див. статті «В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду» та «Замітки язикові» (Зоря, 1892)¹).

Мова, на думку І. Верхратського, виражає сутність народу, вона є головним, хоч і не єдиним, багатством, його невіддільною рисою. Любовно плекаючи своє дітище — мову, народ постійно вдосконалює, шліфує, оновлює її, доводячи до високих мистецьких зразків, тому дослідник закликає «полюбити, порозуміти і в цілості обняти той наш язык, що та розтікаєся сірим вовком по землі, шизим орлом під облаки — квилить соловієм, то затурчить ніжною горлицею — тужить сивою зозулею, то знов клекче хижим яструбом — соколом — смієся калиновим лугом, то знов сумує темною мракою над чорним бором: Бескидним — зрадіє ясним лицем сонця, то насупиться смолевїми хмарами тучевими — колихає милим супокоем погодливої зоряної ночі літньої, то угнівна нагремить величавим громом серед блискавок, хмари роздираючих — шевеліє легким вітерцем маєвим, та загуде борвієм ломаючи ліси високопенні — леліє срібним потоком, то шумить поважно Дніпром-Славутою, стогне — реве розбитими філями по Порогах, або виє бушуючими волнами Чорного моря — свище протяжним посвистом вітру, гуляюшого до узких зарінках Дністрових, або лунає свободним гомоном па розлогих степах України» (І. *Верхратський*. Кілька слів о словарі О. Партицького. — Львів, 1875. — С. 21-22).

Різнобічні мовознавчі студії дали право І. Верхратському стверджувати, що мова українців стоїть на одному рівні з найбільш розвиненими мовами світу і має всі передумови реалізації її у формі літературної. Тверде переконання у тому, що життєздатність літературної мови залежить від її зв'язку з живою мовою рідного народу, керувало всією мовознавчою діяльністю дослідника. Державне відокремлення, на думку вченого, не може бути бар'єром для спільного культурного розвитку Східної і Західної України, а єдність нації передбачає насамперед єдину форму літературної мови.

Об'єктивно проаналізувавши конкретну культурну ситуацію на Україні, І. Верхратський робить висновок про те, що основою майбутньої загальноукраїнської літературної мови буде діалект наддніпрянський, що й підтвердилося пізніше ходом історії. У праці «В справі...» (с. 173) дослідник мотивує свою думку тим, що, по-перше, «українським» діалектом розмовляє у п'ять раз більше населення, ніж «галицьким», по-друге, на Східній Україні уже склалися певні традиції використання в літературі народнорозмовної мови, по-третє, саме Наддніпрянщина дала високоталановитих письменників, твори яких піднесли українську літературу на якісно новий ступінь розвитку. Серед творів сучасної йому літератури мовним взірцем могли служити саме твори українців з Росії — Т. Шевченка, Марка Вовчка,

¹ Далі, посилаючись на ці статті, подаємо перше слово назви і сторінку.

П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, І. Галки, А. Метлинського, І. Нечуя-Левицького, бо «в їхніх творах язик і життя люду українського мов в чистім відбивається зеркалі» (В справі..., с. 137).

Разом з тим І. Верхратський застерігає від невчасних і необґрунтованих спроб надання окремому діалекту, зокрема наддніпрянському, статусу літературної мови, бо історія вчить, що «ніде в Європі жодне нарідчя... не підноситься без всякої критики до язика літературного» (В справі..., с. 137). Подібне гасло прозвучало у статті Б. Грінченка «Галицькі вірші», надрукованій у газеті «Правда» за 1891 р., якою в пресі почалася дискусія про шляхи творення літературної мови, спільної для східних і західних українців. Автор цієї статті заперечував будь-яку роль галицького мовного масиву, в якому так багато полонізмів, «москалізмів» та «провінціалізмів», що він нібито став повністю незрозумілим для українців з Росії і менш український, ніж «язичіє». Галицькі письменники, не відкидаючи зерна істини у критиці Б. Грінченка, виступили, за словами І. Франка, проти «тяжких закидів нелюбові до рідної мови, недбальства про її чистоту або (піднесеного й д. Чайченком) свідомого і злобного псування тої мови» (Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка // Зоря. — 1891. — С. 356). Услід за І. Франком І. Верхратський підкреслює, що причиною значних мовленнєвих відмінностей різних регіонів України були історичні обставини розвитку нації. Вік доводить, що в умовах державного роз'єднання і досить значних діалектних відмінностей будь-які спроби піднести певні територіальні норми до рівня літературних були б лише безуспішними диктаторськими починаннями, бо процес вироблення норм складний і тривалий, «тут шкода говорити про тісноту поглядів, про «мертві душі» і пр., бо нараз не дасться усунути закона, що її довгі часи уткали» (Замітки... // Зоря. — 1892. — С. 433). Саме тому учений виступає за конструктивну взаємодію різних діалектних систем при утворенні літературної мови, акцентуючи на тому, що коли «іде річ про один язик літературний як для Галичини, так і для України, то най же дістно буде в проявах літератури, в язичі літературнім тая взаємність, тая спільність, що кріпить і оживляє» (там же).

Лінгвістична концепція І. Верхратського торкається насамперед граматичної і лексичної систем мови. Аналізуючи вживання граматичних форм, дослідник приходить до висновку, що переважатимуть норми наддніпрянські, бо вони зрозумілі і галичанам, і східним українцям. Принципи вироблення нормативної лексичної системи ґрунтуються на узагальненні й скристалізуванні всього словникового запасу українців. Він пропонує насамперед зібрати всі слова над Пслем, Сулою, Дніпром, Дністром, Бугом, Серетом, Сяном, що дасть необхідний варіантний матеріал для нормативного відбору, збагатить синонімічну систему мови і допоможе виявити адекватні народні замітники слів запозичених або новостворених.

Науково-технічний прогрес другої половини ХІХ ст. виявив і висунув на перший план культуромовних проблем запозичення та новотвори. Важливість цієї проблеми І. Верхратський усвідомлював з початку своєї наукової діяльності. Прикладом цього є аналіз вживання полонізмів у сучасній йому пресі (див. «Одвѣтъ п. О. Партицкому на его замітку», «Замітки язикові»). Разом з тим йому не був властивий дріб'язковий педантизм, який заставляв би відкидати будь-яке іншомовне слово. Він відзначав, що в кожній мові є запозичення, які прижилися на її ґрунті, стали її власністю, наприклад нім. *смак*, *штучний* (Денниця, с. 222). Дослідник виступав проти спроб пуристичного обмеження мови, які часто призводили до заперечення власне українських слів типу *годи*, *відай*, *мабуть* (там же, с. 87), протестуючи лише проти тих запозичень, які мали смислових двійників серед загальноновживаних слів, і стверджуючи корисність тих мовних елементів, яким притаманна культурно-збагачувальна функція. Що ж до словотворення, то, визначаючи його переважно експериментальний характер, І. Верхратський відводить йому значну роль у лексичній розбудові. Він неодноразово твердить, що багато неологізмів, утворених ним, уживають і галичани, і українці за кордоном. Зокрема, йому належить авторство слова *звіт*, що органічно засвоїлось українською мовою (В справі... с. 158). До цього періоду належить виникнення слів *людство*, *збірник*, право на життя яких він активно відстоював. Неологізми І. Верхратського ніколи не

були самоціллю, вони викликані бажанням швидше довести українську мову до «того совершенства, яким пишаються язики літературні других народів європейських» (там же, с. 138).

У гострих суперечках, дискусіях, які супроводжували становлення української літературної мови, зароджувались основи її нової галузі — культури мовлення. Діяльність І. Верхратського в цій галузі вигідно вирізняється з-поміж інших науковим підходом до розв'язання її практичних завдань і теоретичних проблем. Довільному використанню мовних фактів учений намагався протиставити науково закономірний відбір, тобто відповідність мовної форми фонетичної, словотвірної чи синтаксичній системі. Так, слова *дзісь, дзіськи, ніц, овшім* він радить не вживати «не задля тої пустої причини, що такі ж слова суть в польськім, а задля того, що вони противні руській звучні» (там же). Такий підхід був, безумовно, явищем прогресивним, хоч не всі мовні форми, які пропонував І. Верхратський, закріпилися в процесі мовної еволюції. Приклад цього — існування в сучасній літературній мові лексем *незграбний, скромний, поверхня, задоволення* та ін., яких з тієї чи іншої причини не визнавав мовознавець.

Привнесення в процес нормалізації мовної системи індивідуальних мовних звичок, особистісних оцінок створювало ґрунт для виникнення труднощів при оцінці конкретних мовних явищ. Не є винятком щодо цього і діяльність І. Верхратського. Проте не можна оминати позитивного внеску дослідника в процес нормалізації літературної мови і вироблення принципів культури мовлення.